e-ISSN 3060-5059
DOI: 10.67227

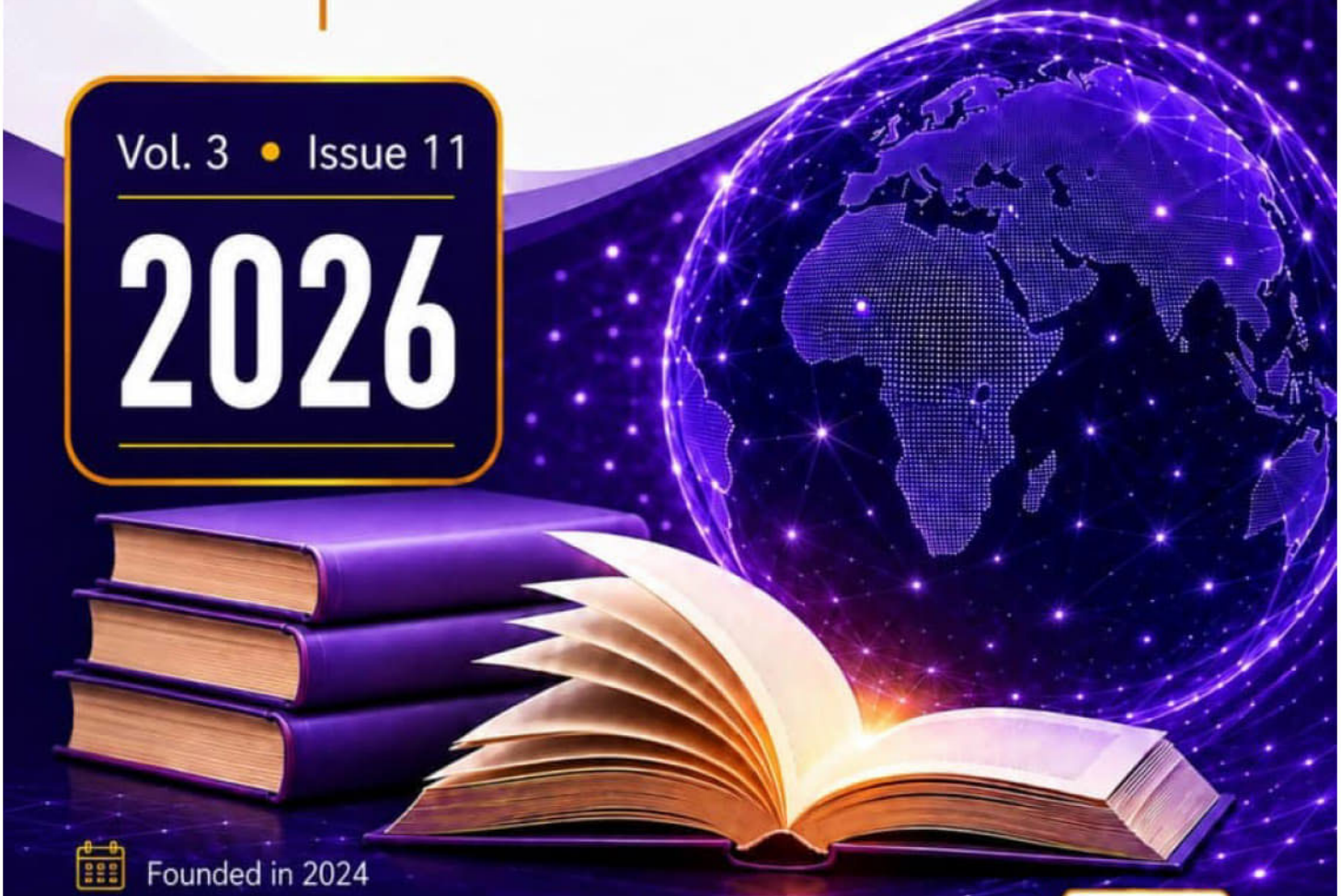
IJTIMOIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 11

2026

Founded in 2024

publishscience.uz | publish_science_journal@mail.ru

PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

ISSN 3060-5059 (Online)
Article / Original paper https://doi.org/10.67227/erzefe02

JAHON VA O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA FUNKSIONAL SINTAKSIS: NAZARIY TAMOYILLAR VA TAHLIL MEZONLARI

Abduraxmanov Muxammadjon G‘ulomjonovich
University of Business and Science, dotsent, (PhD).
e-mail: m-abduraxmanov@mail.ru **ORCID**: https://orcid.org/0009-0003-6732-4640

Annotatsiya.

Maqolada funksional sintaksisning nazariy asoslari hamda uni o‘zbek tilshunosligi materiallari asosida qo‘llash imkoniyatlari yoritiladi. Sintaktik birliklarni faqat shakliy qurilish bilan cheklamasdan, ularni semantik mazmun, kommunikativ vazifa va nutqiy kontekst birligida tahlil qilish zarurati asoslanadi. Funksional grammatika, axborot strukturasi va diskursga yo‘naltirilgan yondashuvlar qiyosiy jihatdan ko‘rib chiqilib, o‘zbek tilidagi so‘z tartibi, tema-rema munosabati va gapning nutqiy voqelanishi misolida tahlil mezonlari taklif etiladi. Tadqiqot nazariy manbalarni qiyosiy o‘rganish va misollarni kontekstual sharhlashga asoslangan. Natijada funksional sintaksisda shakl, ma’no, kommunikativ maqsad hamda kontekstni o‘zaro bog‘liq omillar sifatida hisobga olish muhimligi ko‘rsatiladi.

Kalit so‘zlar: funksional sintaksis, funksional grammatika, kommunikativ vazifa, axborot strukturasi, tema, rema, so‘z tartibi, o‘zbek tili.

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЙ СИНТАКСИС В МИРОВОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ И КРИТЕРИИ АНАЛИЗА

Абдурахманов Мухаммаджон Гуломжонович
Университет бизнеса и науки (University of Business and Science), доцент, (PhD).

Аннотация.

В статье рассматриваются теоретические основы функционального синтаксиса и возможности его применения на материале узбекского языка. Обосновывается необходимость анализа синтаксических единиц не только с точки зрения их формальной структуры, но и в единстве семантического содержания, коммуникативной функции и речевого контекста. В сравнительном аспекте рассматриваются функциональная грамматика, информационная структура и дискурсивно-ориентированные подходы. На примере порядка слов в узбекском языке, тема-рематических отношений и речевой реализации предложения предлагаются критерии функционально-синтаксического анализа. Исследование основано на сравнительном изучении теоретических источников и контекстуальной интерпретации примеров. В результате подчёркивается важность рассмотрения формы, значения, коммуникативной цели и контекста как взаимосвязанных факторов функционального синтаксиса.

Ключевые слова: функциональный синтаксис, функциональная грамматика, коммуникативная функция, информационная структура, тема, рема, порядок слов, узбекский язык.

FUNCTIONAL SYNTAX IN WORLD AND UZBEK LINGUISTICS: THEORETICAL PRINCIPLES AND ANALYTICAL CRITERIA

Abduraxmanov Muxammadjon G‘ulomjonovich
University of Business and Science, Associate Professor, (PhD).

Abstract.

The article examines the theoretical foundations of functional syntax and the possibilities of applying this approach to Uzbek linguistic material. It substantiates the need to analyze syntactic units not merely in terms of their formal structure but through the interrelationship of semantic content, communicative function, and discourse context. Functional grammar, information structure, and discourse-oriented approaches are comparatively examined, and analytical criteria are proposed based on word order, theme-rheme relations, and the realization of sentences in speech in the Uzbek language. The study is based on a comparative examination of theoretical sources and contextual interpretation of examples. The findings emphasize the importance of considering form, meaning, communicative purpose, and context as interrelated factors in functional syntax.

Keywords: functional syntax, functional grammar, communicative function, information structure, theme, rheme, word order, Uzbek language.

Kirish. Sintaksis til tizimida grammatik birliklarning o‘zaro munosabatini, so‘z birikmasi va gapning qurilishini,

ISSN 3060-5059 (Online)

shuningdek, fikrning grammatik vositalar orqali ifodalanishini o‘rganadi. Sintaktik hodisalarni faqat formal belgilar asosida tasniflash tilning tizimli tomonini ochishga yordam beradi, biroq real muloqotdagi barcha holatlarni izohlash uchun yetarli emas. Chunki so‘zlovchi bir xil mazmunni turli sintaktik shakllarda ifodalashi, ayni bir shakl esa vaziyatga qarab turlicha kommunikativ vazifa bajarishi mumkin.

Masalan, “Talabalar bugun kutubxonaga bordi” va “Bugun kutubxonaga talabalar bordi” gaplari voqea mazmuni jihatidan yaqin bo‘lsa-da, axborotning taqsimlanishi va ta’kid markazi bir xil emas. Ikkinchi variant muayyan kontekstda aynan “talabalar” guruhini boshqa ehtimoliy ishtirokchilardan farqlash yoki aniqlashtirish uchun ishlatilishi mumkin. Demak, gapning mazmunini to‘liq anglash uchun uning grammatik tarkibi bilan bir qatorda, nima haqda xabar berilayotgani va qaysi unsur yangi axborot sifatida taqdim etilayotganini ham aniqlash lozim.

Funksional sintaksis ana shu masalalarni til birliklarining vazifasi va qo‘llanish sharoiti bilan bog‘liq holda o‘rganadi. Ushbu maqolaning maqsadi funksional sintaksisning asosiy nazariy tamoyillarini umumlashtirish, jahon tilshunosligidagi yondashuvlarni o‘zbek tilshunosligidagi sintaktik qarashlar bilan bog‘lash hamda o‘zbek tili materialini tahlil qilish uchun amaliy mezonlarni belgilashdan iborat. Maqolaning vazifalari: funksional yondashuvning tayanch tushunchalarini aniqlash; shakl, ma’no va kommunikativ vazifa munosabatini izohlash; o‘zbek tilidagi so‘z tartibi va axborot strukturasini misollar orqali ko‘rsatish; kelgusidagi empirik tadqiqotlar uchun yo‘nalishlarni belgilash.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot nazariy-tahliliy xarakterga ega. Unda ilmiy adabiyotlarni qiyosiy o‘rganish, tavsiflash, sintaktik misollarni kontekstual sharhlash va umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Qiyosiy tahlil funksional grammatika hamda axborot strukturasi bo‘yicha xalqaro tadqiqotlarda ishlab chiqilgan qarashlarni o‘zbek tilshunosligidagi formal va mazmuniy sintaksis an’analari bilan bog‘lashga xizmat qildi. Kontekstual tahlilda misollar alohida gap sifatida emas, balki muayyan savol-javob yoki nutqiy vaziyat tarkibida talqin qilindi.

Maqoladagi misollar tahlil mezonlarini namoyish etish uchun tuzilgan illustrativ birliklardir; ular maxsus korpusdan olingan statistik natijalar sifatida taqdim etilmaydi. Shu bois maqola xulosalari nazariy umumlashtirish doirasida talqin qilinishi, keyingi bosqichda esa tabiiy nutq korpusi materiallari bilan tekshirilishi lozim.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Funksional yondashuvning muhim nazariy manbalaridan biri M. A. K. Halliday ishlab chiqqan tizimli-funksional grammatika hisoblanadi. Ushbu qarashda til ijtimoiy ma’no yaratish vositasi sifatida izohlanadi: grammatik tanlovlar so‘zlovchining tajribani ifodalashi, muloqot ishtirokchilari bilan munosabat o‘rnatishi va matnni yaxlit tashkil etishi bilan bog‘liq. Shuning uchun gap qurilishi til tizimidagi abstrakt qolip bilangina emas, balki matn va vaziyatdagi vazifasi bilan ham tavsiflanadi [1; 58–87-b.].

S. C. Dikning funksional grammatika modeli grammatik tuzilmani kommunikativ maqsad bilan izchil bog‘lashga intiladi. Muallif gapni predikatsiya, ishtirokchilar va qo‘shimcha vaziyat komponentlari orqali tahlil qilib, grammatik birliklarning nutqiy faoliyatdagi o‘rnini ko‘rsatadi. Bu yondashuv sintaktik tahlilni shakliy tasnifdan kengaytirib, gapning qanday ma’no va kommunikativ vazifa yuzaga chiqarishini aniqlashga imkon beradi [2; 49–104-b.].

K. Lambrecht axborot strukturasini gap shakli bilan bog‘liq holda o‘rganib, tema, fokus va diskurs referentlari tushunchalariga alohida e’tibor qaratadi. Uning yondashuvi gapdagi axborotning tinglovchi ongida qanday tashkil etilishini tushuntirishga yordam beradi. T. Givón esa grammatika va diskurs o‘rtasidagi uzviy aloqani ta’kidlab, grammatik shakllarning qo‘llanishini nutqiy davomiylik, axborotning tanish yoki yangi bo‘lishi kabi omillar bilan izohlaydi [3; 117–205-b.; 4; 1–42-b.].

O‘zbek tilshunosligida sintaksisning nazariy tavsifi shakl, mazmun va nutqiy qo‘llanish munosabatlarini o‘rganish uchun muhim asos yaratgan. O‘zbek tili grammatikasining sintaksisga bag‘ishlangan fundamental jamoaviy tadqiqotlarida gap bo‘laklari, sintaktik aloqa turlari va qo‘shma gap qurilishi tizimli bayon qilingan. Keyingi darslik va tadqiqotlarda esa gapning formal tuzilishi bilan bir qatorda, mazmuniy munosabatlar, kommunikativ bo‘linish va nutqda voqelanish masalalari ham yoritilgan [5; 1–560-b.].

R. Sayfullayeva va hammualliflarning hozirgi o‘zbek adabiy tiliga bag‘ishlangan ishlarida sintaktik birliklar, gapning qurilish modellari hamda ularning grammatik xususiyatlari izchil tavsiflanadi. Bunday tavsiflar funksional tahlil uchun zarur bo‘lgan lisoniy asosni beradi: kommunikativ vazifani aniqlashdan oldin gapning grammatik tuzilishi va komponentlari o‘rtasidagi munosabat belgilanishi kerak. N. Mahmudovning nutq madaniyati va nutqiy ifoda masalalariga oid ishlari esa til birliklarining qo‘llanishida maqsadga muvofiqlik, aniqlik va vaziyat omillarini hisobga olish muhimligini ko‘rsatadi [6; 250–414-b.; 7; 1–188-b.].

Mahalliy va xorijiy manbalarni qiyoslash shuni ko‘rsatadiki, funksional sintaksis formal sintaksisni inkor etmaydi. Aksincha, u formal tavsifni semantik, pragmatik va diskursiv mezonlar bilan to‘ldiradi. O‘zbek tiliga doir tadqiqotlarda aynan shu integrativ yondashuvni kuchaytirish, xususan, so‘z tartibi, tema-fokus munosabati va grammatik ko‘rsatkichlarning kommunikativ vazifasini tabiiy nutq misollarida tekshirish dolzarbdir.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Funksional sintaktik tahlilni kamida to‘rtta o‘zaro bog‘liq bosqichda tashkil etish mumkin: birinchidan, gapning formal qurilishini aniqlash; ikkinchidan, undagi predikativ munosabat va semantik rollarni belgilash; uchinchidan, axborotning tema va fokus qismlariga taqsimlanishini tahlil qilish; to‘rtinchidan, gapning muayyan kontekstdagi kommunikativ maqsadini sharhlash. Bu bosqichlar qat’iy ajratilgan amallar emas, balki bir-birini to‘ldiruvchi tahlil darajalaridir.

Birinchi mezon — formal tuzilish. Tahlilchi gapning grammatik markazini, ega-kesim munosabatini, ikkinchi darajali bo‘laklarni va sintaktik aloqalarni aniqlaydi. Masalan, “Tadqiqotchi yangi maqolani bugun taqdim etdi” gapida “tadqiqotchi” bajaruvchi, “maqolani” harakat yo‘naltirilgan obyekt, “bugun” esa vaqt holi sifatida namoyon bo‘ladi. Formal

tavsif gapning grammatik asosini belgilaydi, biroq so‘zlovchi nima sababdan aynan shu tartibni tanlaganini o‘z-o‘zidan izohlamaydi.

Ikkinchi mezon — semantik munosabat. Sintaktik bo‘lakning grammatik vazifasi bilan uning voqelikdagi semantik roli har doim ham bir xil tushuncha emas. Ega ko‘pincha harakat bajaruvchisini bildiradi, ammo ayrim gaplarda holat tashuvchisi yoki idrok etuvchi shaxsni ham ifodalashi mumkin. Shu sababli funksional tahlilda “ega” kabi grammatik kategoriya “bajaruvchi”, “tajriba egasi”, “obyekt” singari semantik rollardan farqlanadi. Bu farqlash turli tillardagi gap qurilmalarini qiyoslashda ayniqsa muhim.

Uchinchi mezon — axborot strukturasi. Tema odatda nutqda muhokama markaziga qo‘yilgan yoki tinglovchiga ma’lum deb taxmin qilingan unsur bo‘lsa, fokus xabarning kommunikativ jihatdan ajratib ko‘rsatilayotgan qismidir. Biroq tema har doim gap boshidagi bo‘lak, fokus esa doimo gap oxiridagi bo‘lak degan qat’iy qoida yo‘q. Ularning aniqlanishi intonatsiya, kontekst va oldingi nutqqa bog‘liq. Masalan, “Kim maqolani taqdim etdi?” savoliga “Maqolani DILNOZA taqdim etdi” tarzida javob berilganda, kontekstga qarab “Dilnoza” fokus markaziga aylanadi [3; beti tekshirilishi kerak].

To‘rtinchi mezon — pragmatik vazifa. Bir xil so‘roq shakli turli vaziyatlarda haqiqiy savol, taklif, e’tiroz yoki hayratni ifodalashi mumkin. “Derazani yopasizmi?” jumlasi grammatik jihatdan so‘roq gap bo‘lsa-da, kundalik muloqotda ko‘pincha iltimos vazifasini bajaradi. Demak, gapning kommunikativ kuchini belgilashda grammatik shakl muhim, ammo yagona omil emas; so‘zlovchining niyati, tinglovchi bilan munosabati va vaziyat ham hisobga olinadi.

O‘zbek tilida so‘z tartibi funksional tahlil uchun alohida ahamiyatga ega. O‘zbek tili odatda SOV tipidagi asosiy tartibga moyil bo‘lsa-da, nutqda komponentlarning joylashuvi axborot taqsimoti va ta’kid bilan bog‘liq ravishda o‘zgarishi mumkin. Masalan, “Men bu kitobni kecha sotib oldim” gapida vaqt holati fe’ldan oldin kelgan. “Bu kitobni men kecha sotib oldim” variantida esa obyektning gap boshiga chiqarilishi uning mavzu yoki qarama-qarshi qo‘yilayotgan unsur sifatida talqin qilinishiga sharoit yaratadi. Bunday o‘zgarishlarni grammatik erkinlikning cheksizligi sifatida emas, balki sintaktik cheklovlar doirasidagi kommunikativ tanlov sifatida tushunish kerak [5–6; betlari tekshirilishi kerak].

Funksional sintaksisning yana bir muhim jihati — lisoniy imkoniyat va nutqiy voqelanishni farqlashdir. Lisoniy tizim ma’lum konstruksiyalarni tuzish imkonini beradi, lekin konkret nutq vaziyatida ularning qaysi biri tanlanishi kommunikativ ehtiyojga bog‘liq. Shu nuqtayi nazardan, bir sintaktik modelning turli kontekstlarda takror qo‘llanishi uning vazifasi ham o‘zgarmaydi degani emas. Tahlilda konstruksiyaning grammatik shakli bilan birga, u javob berayotgan savol, oldingi gap bilan aloqasi va matndagi axborot oqimi qayd etilishi lozim.

Ushbu mezonlar tarjima va til o‘qitish amaliyotida ham ahamiyatlidir. Tarjimada so‘zma-so‘z grammatik muvofiqlik saqlangan taqdirda ham, asl matndagi fokus yoki pragmatik ta’sir yo‘qolishi mumkin. Shuning uchun tarjimon axborot markazini, ta’kidni va nutqiy vazifani ham hisobga olishi zarur. Til ta’limida esa o‘quvchiga gap qoliplarini yodlatish bilan cheklanmasdan, bir mazmunni turli kommunikativ vaziyatlarda qanday ifodalash mumkinligini ko‘rsatish samarali bo‘ladi.

Kompyuter lingvistikasi nuqtayi nazaridan funksional sintaksis korpuslarni yanada boy belgilash imkonini beradi. Grammatik teglar bilan bir qatorda tema, fokus, nutq akti yoki kontekstga oid belgilarni kiritish avtomatik tahlil tizimlari uchun qo‘shimcha axborot yaratishi mumkin. Biroq bunday belgilashda kategoriyalar aniq ta’riflanishi, annotatorlar o‘rtasidagi muvofiqlik tekshirilishi va belgilangan material yetarli hajmdagi tabiiy nutqni qamrab olishi kerak. Mazkur maqolada bu imkoniyat nazariy istiqbol sifatida ko‘rsatilmoqda; uning samaradorligi alohida empirik tadqiqot bilan tasdiqlanishi lozim.

XULOSA

Funksional sintaksis sintaktik birliklarni shakliy qurilish, semantik mazmun, axborot strukturasi va pragmatik vazifaning o‘zaro ta’sirida o‘rganadi. Uning metodologik ustunligi shundaki, gapning grammatik modelini aniqlash bilan cheklanmay, nima sababdan muayyan shakl tanlangani va u muloqotda qanday vazifa bajarayotganini ham izohlaydi.

Jahon tilshunosligidagi funksional grammatika va diskursga yo‘naltirilgan tadqiqotlar o‘zbek tilshunosligida shakllangan sintaktik tavsiflar bilan bir-birini to‘ldiradi. O‘zbek tilining so‘z tartibi, grammatik ko‘rsatkichlari va intonatsion imkoniyatlari tema-fokus munosabatlarini hamda kommunikativ maqsadni o‘rganish uchun muhim material beradi. Shu bois funksional tahlilda formal, semantik, axborotiy va pragmatik mezonlarni birgalikda qo‘llash maqsadga muvofiq.

Kelgusidagi izlanishlarda og‘zaki muloqot, ommaviy axborot vositalari va raqamli diskursdan olingan tabiiy materiallar asosida o‘zbek tilidagi tema-fokus qurilmalari, so‘z tartibi variantlari va nutqiy aktlarning sintaktik ifodasi korpus metodlari yordamida o‘rganilishi lozim. Bunday tadqiqotlar nazariy xulosalarni empirik dalillar bilan boyitadi hamda o‘zbek tilining funksional sintaksisini yanada tizimli tavsiflashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Halliday M. A. K., Matthiessen C. M. I. M. Halliday’s Introduction to Functional Grammar. – 4th ed. – London: Routledge, 2014.

2. Dik S. C. The Theory of Functional Grammar. Part 1: The Structure of the Clause. – 2nd revised ed. – Berlin: Mouton de Gruyter, 1997.

3. Lambrecht K. Information Structure and Sentence Form: Topic, Focus, and the Mental Representations of Discourse Referents. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

4. Givón T. Syntax: An Introduction. – Vol. 1–2. – Amsterdam: John Benjamins, 2001.

5. Shoabdurahmonov Sh. va boshq. O‘zbek tili grammatikasi. – II tom: Sintaksis. – Toshkent: Fan, 1975.

6. Sayfullayeva R. va boshq. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2009.

7. Mahmudov N. O‘qituvchi nutqi madaniyati. – Toshkent: A. Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2007.